

נענוע והנפה - עומר ולולב

בעקבות רמזי התורה, העמידו חז"ל זה בצד זה עניינים שונים מענייני ארבעת המינים ועומר השעורים. בדרך כלל, מדובר בזיקה סמויה שרק בעיון חודר ניתן לרדת למלוא עומקה. הנה, במשנה אחת נכרכו הלכות חשובות הנוגעות בשתי המצוות - "בראשונה היה לולב נטל במקדש שבעה, ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב נטל במדינה שבעה, זכר למקדש, ושיהא יום הנף אסור" (משנה, סוכה פ"ג מ"ב). מאחורי משנה זו מסתתרת השאלה היאך יקיימו את המצוות הללו לאחר חורבן המקדש, ושאלות שונות בדבר קיומן בשבת של חול המועד. זו היא אולי העילה לפרסום ההשוואה שתשורטט להלן בין ארבעת המינים לעומר השעורים, בשבת חול המועד סוכות. להלן נתמקד באופן שבו קיימו את המצוות הללו ובסמליותן.

*

הפסוק - "והניף את העומר לפני ה'" (ויקרא כג יא) עורר שאלה - "כיצד היה מניפו. ר' חמא ב"ר עוקבא בשם ר' יוסי ב"ר חנינא: מוליך ומביא מעלה ומוריד. מוליך ומביא כדי לבטל רוחות רעות. מעלה ומוריד כדי לבטל טללים קשים. ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי אמר: מוליך ומביא למי שהעולם כולו שלו, מעלה ומוריד למי שהעליונים והתחתונים שלו" (ויקרא רבה, כח ה. מהדורת מ' מרגליות, עמ' תרנח). הסברים אלו קשורים להבנה מסוימת של פעולת התנופה. ואכן, מצאנו שכך צריך לנהוג גם במקומות אחרים שנזכרת תנופה - "ושתי הלחם ושני כבשי עצרת. כיצד הוא עושה? נותן שתי הלחם על גבי שני כבשים ומניח שתי ידיו מלמטן. מוליך ומביא מעלה ומוריד, שנאמר: 'אשר הונף ואשר הורס' (שמות כט כז)" (משנה, מנחות פ"ה מ"ו). 'הונף' מתייחס כאן לארבע רוחות, ו'הורס' למעלה ולמטה. בלשון חכמים נתפסת ההנפה ברגיל כמתייחסת לכל ששת הכיוונים. ניתן לראות בכך מעין הרחבת משמעות מטונימית, שבה 'ההנפה' השגורה יותר בנידון, שמשמעותה בכל הקשור בכיוונים אינה כה ספציפית, 'השתלטה' גם על 'ההרמה' ליצירת מונח הלכתי מוגדר חדש.

במשנה ובגמרא שם (בבלי, מנחות סא ע"א) מובאות דוגמאות נוספות למצוות 'תנופה', ולמותר לציין שהלולב אינו נכלל ביניהן. כן מובא ההסבר הידוע - "אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מוליך ומביא למי שהרוחות שלו מעלה ומוריד למי שהשמים והארץ שלו. במערבא מתנו הכי. אמר רבי חמא בר עוקבא אמר ר' יוסי בר רבי חנינא: מוליך ומביא כדי לעצור רוחות רעות מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים" (שם סב ע"א).

הסברים אלו קשורים לתנופה, פעולה שבמקרא כרוכה במעורבותו של כוהן. דברי המדרש - "יניפנו הכהן - בנין אב לכל התנופות שיהיו בכהן" (תורת כוהנים ל-כג יא), משקפים אפוא נאמנה את רוח פשוטו של מקרא. ואין זה מובן מאליו שצריך לנהוג כך גם בעניינים אחרים דוגמת לולב. במסכת סוכה, אגב עיסוק בשאלה מהו ה'נענוע' שנאמר במשנה בלולב, מובאים דברי הגמרא במנחות, ולבסוף קובע רבא: "וכן בלולב" (בבלי, סוכה לח ע"א. רש"י: "וכן בלולב" - מוליך ומביא מעלה ומוריד). נענוע אינו נזכר כלל בתורה בעסקי הלולב, ודומה כי גם לכך כיוונה הגמרא בשאלתה - "נענוע מאן דכר שמיה?" (בבלי, סוכה לז ע"ב). לאור הנאמר לעיל בדבר ייחודה של התנופה, אין זה מובן מאליו שיש להשוות את דיני התנופה הנוהגים בכוהן לנענוע של כל ישראל, שלא נזכר בתורה. דומה כי 'אימוץ' דיני התנופה ללולב כרוך בהבנה מעמיקה שטעמיהם יפים ללולב, ובמיוחד לאור ההשוואה בין העומר והלולב העומדת בבסיס דיון זה.

מה מסתתר מאחורי התנועות שהוזכרו לעיל? בעיקרם נאמרו הדברים במפורש, ועולות שתי אפשרויות הסבר. האחת רואה בתנופה-נענוע לששת הכיוונים, סמל עקרוני לריבונותו של הקב"ה במרחב. והשנייה, סמל להשגחתו בתופעות האקלימיות, שכיוון אופקי ואנכי. במובן מסוים ניתן לומר, שההסבר הראשון המתייחס לתופעות שמעבר לאופק האנושי, רומז לבריאה (מעין 'קונה שמים וארץ'). והשני, המתייחס לתופעות הממשיות ביותר, המאיימות על יכוליו של כל חקלאי, את ההשגחה. חיזוק להסבר הרואה בתנופה רמז להשגחה מצוי בפרשנות מדרשית נוספת העוסקת בעומר ומציגה אותו כמעין שכר שמירה, שניתן כביכול לקב"ה - "הדא הוא דכתיב: 'שבועות חוקות קציר ישמור לנו' (ירמיהו ה כד) ישמור לנו מן השרב, ישמור לנו מן טללים רעים" (ויקרא רבה כח ב. מהדורת מרגליות עמ' תרנב). השרב מצטייר כ'רוח הרעה' במאמר דלעיל על התנופה, ו'הטללים הרעים' (ערפלים או גשמים פתאומיים) נזכרו במפורש בשני המקורות. אין זה מפליא שהנאמר בדבר התופעות האקלימיות הקשות יוחס דווקא לאמוראי ארץ ישראל. בבבלי הודגש 'במערבא', והמדרש

הארץ ישראלי פשוט פותח בהבאת ההסבר האקלימי. (אין זה מענייננו לדון כאן בשאלת ייחוס הדעה השנייה לאמוראים ארץ ישראליים - רבי יוחנן ואחרים). כל זאת, שכן הרעיון בדבר ההשגחה המיוחדת על אקלימה של הארץ, הינו יסוד מוסד בתורה (דברים יא יא-יב).

הקשר הסמלי שבין פעולות ההנפה-נענוע לבין ההשגחה ברור ומובן. העומר מובא בפתחה של תקופה קריטית מבחינה אקלימית, שעה שההבשלה הראשונית כבר החלה, אך גזר דינה של התבואה עלול עדיין להיחרץ לרעה, כפי שממשיך ומציין המדרש דלעיל - "ואלו הן שבע שבתות שבין פסח לעצרת" (שם). אשר ללולב, וודאי שנטילתו מתבצעת בעונה של ערב גשמים, ואך טבעי הוא לקשר את הבקשה לגשם לנענועי הלולב. דומה שעניין זה עמד ביסוד ממאמרים רבים - "ועכשיו שאמרתי לכם: 'ולקחתם לכם ביום הראשון' (ויקרא כג ז), כדי לזכותכם כדי שאוריד לכם מטר" (ויקרא רבה ל יב); "מאימתי מזכירין על הגשמים? רבי אליעזר אומר: משעת נטילת לולב...הואיל וארבעת מינין הללו אינן באים אלא לרצות על המים וכשם שארבע מינין הללו אי אפשר להם בלא מים - כך אי אפשר לעולם בלא מים" (בבלי, תענית ב ע"ב); "על ידי שארבעת מינין הללו גדילים על המים לפיכך הן באין פרקליטין על מים" (ירושלמי, תעניות פ"א ה"א). דומה כי הסמליות הנדונה כאן עמדה ביסוד ביאורם המסכם של בעלי התוספות, שנקשר להשקפה הרואה בשלוש הרגלים ימי דין חקלאיים - "...ושמא לא בכל תנופות עושין כן, אלא דווקא בתנופת שתי הלחם דעצרת (מעניין שהתעלמו מהנפת העומר!), וכן ללולב, משום דאמרין פרק קמא דראש השנה (טז ע"א) דגזר דין נחתם בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג על המים. ולכך הנענוע שבלולב יש בו הולכה והבאה" (בבלי, סוכה לו ע"א. לא נדון כאן בשאלה ההלכתית: היאך מניפין?).

אפשר, שגם לקשר הסמלי בין פעולות ההנפה-נענוע לבריאה רמזים של בין השיטין, בדמות ריבוי מספרי 'שבע' ו'שבתות' הנזכרים בשני העניינים הנדונים בפרק המועדות (ויקרא כג). העומר מעוגן כולו ב'שביעיות' למיניהן, ובמיוחד מעניינת הסמליות בציון מועד הנפתו "ממחרת השבת" (ויקרא כג יא). היגד זה עורר כידוע אין ספור בעיות דתיות והיסטוריות, אך לכשעצמו הוא משתלב יפה בשפעת ה'שביעיות' שברקע. גם הלולב עתיר באזכורי 'שבע' - "אך בחמשה עשר יום לחודש השביעי...תחוגו את חג ה' שבעת ימים ביום הראשון שבתון וביום השמיני שבתון. ושמחתם לפני ה' אלוהיכם שבעת ימים. וחגגתם אותו חג לה' שבעת ימים בשנה...בחדש השביעי תחוגו אותו" (ויקרא כג טז-מא). המספר 'שבע' המשרת כאן ללא ספק כמילה מנחה, רומז לבריאה, וכך גם ההנפה המוציאה את הסמליות הזו מן הכוח אל הפועל - מהטקסט לעולם המעשה.

כשסמליות זו ברקע, מעניין להשוות את המאמרים העומדים ביסוד מנהג ההנפה-נענוע לכיוונים השונים, עם דרך אחרת לבחינת משמעותם של הכיוונים. ספר 'יצירה, מאדני היסוד של הספרות הקבלית, מרבה לעסוק בענייני כיוונים. קשה לפענח את סמליותו, וכידוע זכה לפירושים רבים, אך הרעיון העומד מאחורי אחת ממשניותיו ברור למדי. את אחד מצירופי האותיות המעסיק אותו הוא מעמיד - "כנגד שבע קצוות. מקום קצות ומקום קדוש. מקום מוכן במקום - אחת. שתיים - קצוות מעלה. שלוש - קצוות מטה. ארבע - קצוות מזרח. חמש - קצוות מערב. שש - קצוות צפון. שבע - קצוות עדי עד. והיכל הקודש מכוון באמצע והוא נושא את כולם". ובנוסף השני - "מכוון שש צלעות לששה סדרים, והיכל קדוש מוכן באמצע. 'ברוך כבוד ה' ממקומו' - הוא מקומו של עולמו ואין עולמו מקומו. והוא נושא את כולם" (פ"ד מ"ב. מהדורת גרינוולד עמ' 157. וראה שם, דיונו המרתק של המהדיר, פרופ' איתמר גרינוולד). דומה כי משמעות 'מערכת הצירים' כאן כרוכה בניסיון להגדיר את המרחב, מתוך הבנה סימבולית כי במרכזו נמצא כביכול הקודש, והוא הוא בסיס ההווה, ועל כן מקומו של העולם. בניסוח מודרני יותר, בלא מרכזיותו, אין כלל משמעות למושג 'מקום'. בעיקרו של דבר, האדם יכול להיכנס לתמונה זו כצופה מבחוץ, ולנסות לפענח את סודותיה ורזיה ככל שידו משגת, אך תמיד יישאר במובן מסוים מבחוץ. לעומת זאת, במקורת המדרשיים שהובאו לעיל בעניין ההנפה, האדם נמצא במרכז, והוא בפעולתו שסמליותה בוארה לעיל מסייע בהעמדת האל כקונה שמיים וארץ השולט באקלים. ההסמלה משנה כידוע את המציאות ומשנה את המסמל. אין ערוך אפוא לחשיבות הסמליות שהוענקה לתנועות היד הפשוטות הללו.

חז"ל ראו אפוא דמיון עקרוני בין העומר ללולב, ודומה, שביסודו הוא רמוז במקרא. שתי המצוות תופסות מקום מרכזי בפרק כג - פרק המועדות, בשני קצותיו של הפרק. כמעט שאין הן נזכרות בהיקף כזה במקומות אחרים. שתיהן קשורות לעולם הצומח - העומר לתבואה, וארבעת המינים לצמחים הנזכרים והנרמזים בפרשה. כל אחת קשורה גם למצוות החג האחרת הנזכרת באותו הפרק. העומר מן תבואה קשור למצה, וארבעת המינים - צמחי סרק, קשורים לסוכה (ראה גם נחמיה ח יד טו). אולם,

על רקע הדמיון מתבקש גם השוני שנרמז לעיל. העומר נתפס כאן כמצווה לאומית באחריות הכוהן, ואילו ארבעת המינים מסורים לפרטים. ארבעת המינים מציינים שמחה ולגבי העומר לא נאמרה בכתוב סיבה, אך בהתחשב בעונת השנה אין עדיין סיבה לשמחה. חז"ל בדברים שצוינו לעיל חידדו והבליטו את הדמיון, וסייעו לצקת את מצוות הפרט והכלל, הדין והשמחה, העומר וארבעת המינים לתבנית אחדותית אחת. אולם, אחדות זו אינה מלאכותית, אלא מורכבות הנשענת עלניגודים.

*

ראוי לסיים במשנה שפתחנו. הסיבה לתקנת רבן יוחנן באשר לנטילת לולב כל שבעה במדינה הייתה 'זכר למקדש'. הגמרא הדנה במשנה מוסיפה הסבר ל'שיהא יום הנף אסור' - "מאי טעמא? מהרה יבנה המקדש" (בבלי, סוכה מא ע"א). אכן, גם בנקודה זו הושגה השלמה בין שתי המצוות - העומר וארבעת המינים, שכן אין ב'מהרה יבנה' בלא 'זכר ל...'. ההלכות החדשות של העומר וארבעת המינים עוצבו בדרך שתכשיר את הלבבות למקדש ואגב כך ילמדונו פרק נכבד בתורת הסמליות החשובה כל כך בכינון שפה דתית שימושית.

ד"ר ישראל רוזנסון